

IVAN ILLICH EN HET CYBERNETISCHE LEZEN

Bert Bats*

Ivan Illich is op 2 december 2002 overleden. Zijn laatste grote boek *Im Weinberg des Textes*¹, heeft een geheel andere ontvangst gehad dan zijn eerdere boeken uit de jaren zeventig van de vorige eeuw. Weinigen hebben het *Im Weinberg des Textes* gelezen. Dat is jammer want de teksten van Illich over het lezen in de twaalfde eeuw zijn zelf een genot om te lezen². Zijn laatste boek heeft misschien wel van al zijn boeken de hoogste literaire kwaliteit.

Illich probeerde in zijn vroegere boeken op diverse gebieden te laten zien hoe de moderne technologie ingekapseld is in een structuur van dienstverlening. Mensen zouden daardoor tot consumenten verworden zijn en niet meer in staat hun oorspronkelijke doelen na te streven. De leerplicht zou het vrije leren verhinderen, het verkeerssysteem met auto's zou leiden tot files en verstoting van voetgangers van de openbare weg en de medische stand zou een bedreiging vormen voor de gezondheid van haar patiënten. Uit *Medical Nemesis* (1976) spreekt een activistisch programma, dit in tegenstelling tot zijn latere werk. Het activisme van *Medical Nemesis* is gelegen in de oproep aan zijn lezers om bij lichamelijk ongemak je niet als patiënt te laten definiëren en afhankelijk te worden van een hoogtechnologische gezondheidsindustrie die zijn eigen ziekteverwekkende eigenschappen heeft³. Mede daardoor heeft *Medical Nemesis* ook veel meer aandacht gehad in diverse media. Ook in ander vroeger werk *Tools for conviviality* (1973), waar hij het ontstaan van een schaarste-economie ten koste van de 'gemeenschap' of 'meent'⁴ signaleert, is de strekking van het betoog nog gericht op politieke actie om de meent te beschermen.

In *Im Weinberg des Textes*⁵ vertelt Illich een verhaal over een belangrijke merksteen, een breuk noemt hij het zelf, in de geschiedenis van het schrift en het lezen. Hij neemt de lezer mee naar de scriptoria van de twaalfde eeuw en geeft met zijn historisch exposé een fundamentele kritiek op de hedendaagse cultuur. Illich situeert namelijk het einde van het boekbetrokken lezen in een tijdperk van de opkomst van andere leesgereedschappen⁶ die in de volkscultuur populair geworden zijn. We kunnen dan denken aan de huiscomputer, sinds 1986 en het internet sinds 1993. Deze kritiek heeft geen activistische strekking meer. Ook expliciteert Illich zijn kritiek op het cybernetische lezen nauwelijks. Op een van de weinige plaatsen in *Im Weinberg des Textes*, waar hij zich wel expliciet uitlaat over het cybernetische lezen, schrijft hij:

In elke computer ligt een bulldozer op de loer (...) om zich nieuwe toegang te verschaffen naar *data, replacements, inversions* en *instant print*. Het verstand van

mijn studenten wordt gevormd door een nieuw tekst-beeld. Dit tekst-beeld is een uit-drukking die geen anker meer heeft en die zich er ook niet op kan beroepen een eigenhandig origineel of metafoor te zijn van een auteur (WT 125).

Illich beoordeelt deze veronderstelde teloorgang van het boekbetrokken lezen sterk negatief. Het gaat hem met name om de invloed die deze artefacten hebben op het menselijk zelfverstaan. Het wezen van de mens, de humaniteit zelf, gaat verloren met de cybernetica: dat is de sombere strekking van zijn verhaal.

De vraag die ik in dit artikel aan de orde wil stellen is of Illich deze jongste breuk juist situeert en wat er eigenlijk aan mogelijkheden verloren gaat. Allereerst focus ik in op de reeds genoemde door Illich beschreven oudere breuk in het lezen in de twaalfde eeuw. Ik probeer met hem een paar karaktertrekken daarvan te schetsen. Vervolgens wil ik deze breuk duiden in de terminologie van Martin Heidegger⁷. Tenslotte keer ik terug tot de door Illich gewraakte breuk in het lezen door de cybernetica en evalueer ik of ik het met hem eens kan zijn.

Lezen: van monastiek naar scholastiek

Als een krab die met zijn scharen knipt omdat hij zich bedreigd weet, zo loopt Illich achteruit de geschiedenis in, de cybernetische vijand in het oog houdend. Met dit beeld duidt hij zijn eigen positie aan. Tenslotte komt hij terecht bij zijn middeleeuwse vriend, Hugo van Sint Victor, een twaalfde-eeuwse monnik die in een augustijner gemeenschap leeft. Een belangrijk boek van Hugo, het *Didascalicon*, staat volgens Illich op een breukvlak van de geschiedenis van het lezen. De oude vorm noemt hij het monastieke lezen. De nieuwe vorm die bepalend is geworden voor het boek direct na Hugo (tot in onze tijd), valt samen met het begin van de scholastieke filosofie, en wordt het scholastieke lezen genoemd. Het *Didascalicon* situeert Illich in een opwindende tijd (1120-1140) waarin veel technologische veranderingen hebben plaats gevonden. Hij leest het *Didascalicon*, dat dus volgens hem aan het begin staat van het boekbetrokken lezen, als 'requiem' voor haar einde in de twintigste eeuw.

Een bundeltje technische veranderingen markeren de overgang van het monastieke lezen naar het scholastieke lezen. Bij het monastieke lezen hoort dan typisch het hardop lezen⁸. De mensen die in dezelfde ruimte aanwezig zijn 'lezen' zo automatisch mee. Met een beeld van Illich: ook de boeren in het veld horen drie maal daags het angelus en niet alleen de klokkenluider die aan de touwen trekt. Het lezen was in de monastieke periode heel bepaald: je las wat zich voordeed, bijvoorbeeld wat op het leesrooster stond. Je liet je aanspreken door de tekst die gelezen werd. Je zocht de wijsheid niet actief op in de pagina's: ze kwam je automatisch tegemoet.

In het scholastieke lezen zoeken de lezers nu gericht op wat ze willen lezen. Ze kunnen dat ook doen leestechisch gesproken, door de nieuwe lay-out op de pagina: de tussenkopjes, de hoofdstukindelingen, de ordening van de zinnen in alinea's die genummerd kunnen worden zodat gerefereerd kan worden naar een plaats in de tekst. De aantekeningen staan niet meer tussen de regels geschreven, maar krijgen als voetnoten een eigen plaats op de lay-out van de bladzijde.

Maar de belangrijkste vernieuwing, aansluitend op de veranderde lay-out van de pagina, is wel de alfabetische index. De index stelt de stille lezer zelf in staat om te lezen wat hij wil. Het komt niet meer als genadebrood tot hem of haar. Illich vindt deze veranderde leesteknik zo belangrijk, dat hij in de Middeleeuwen een cesuur wil aanbrengen tussen het preindex en het postindex gedeelte. Deze scheiding staat volgens Illich op hetzelfde niveau als de overgang van oraliteit naar schriftelijkheid, vanaf 3500 voor onze jaartelling of de overgang van handgeschreven boeken naar de boekdrukkunst, midden vijftiende eeuw.

Scholastiek lezen en modern technisch handelen

Binnen de scriptoria van de twaalfde eeuw wordt voor het eerst gebruik gemaakt van een alfabetisch geordend zakenregister en van een trefwoordenlijst. Dit is de tijd waarin de concordantie begint te ontstaan. In de tijd direct na Hugo was het alfabet door de index het meest revolutionaire van alle nieuwe zoekmiddelen. Illich maakt melding van het bestaan van zo'n vijftien naslagwerken uit de dertiende tot vijftiende eeuw, die alfabetische lijsten bevatten met verwijzingen naar de bijbel, naar citaten van de kerkvaders en naar andere bronnen. De directe toegang tot een specifiek stuk tekst van een auteur wordt de norm. Samen met de overzichtelijker lay-out van de pagina wordt zo het stil lezen vergemakkelijkt. De inhoud van de pagina wordt met het oog opgenomen en niet meer uitsluitend met het oor.

Het afdwingen van de toegang tot een bepaalde tekst, tot een bepaalde passage, heeft alle kenmerken van de beheersing van de moderne techniek in de zin van Heidegger, het bestellen van het tekstbestand. De lezing van *Im Weinberg des Textes* stelt mij in staat om een techniekfilosofie af te leiden bij Illich die parallel verloopt met het denken van Heidegger over techniek⁹. Deze onderscheidt de traditionele techniek van de moderne techniek. De oude, traditionele techniek is bij Heidegger een manier om waarheid aan het licht te brengen, net als de kunst of de poëzie. Daarmee zegt hij dat in de traditionele techniek een visie op de werkelijkheid wordt aangereikt. De moderne techniek is daarentegen veel dwangmatiger en dwingt een visie op de werkelijkheid af. In de

moderne techniek laat de werkelijkheid zich alleen op die manieren zien, waar de moderne techniek op aan kan grijpen.

Een voorbeeld kan Heideggers onderscheid tussen traditionele en moderne techniek duidelijk maken. Een windmolen hoort volgens Heidegger bij de traditionele techniek. Hij staat in het landschap en vangt een beetje stromingsenergie uit de wind op en alleen als de wind waait. Hij doet verder nauwelijks inbreuk op het landschap. Een waterkrachtcentrale in een rivier rekent Heidegger tot de moderne techniek. Alle water moet langs de stuwdam. De rivier wordt dan puur gezien als drukleverancier. In de mijnbouw is de bodem geworden tot zijn functie van slechts voorraadbestand van ijzererts. Door de moderne techniek verliezen de dingen hun zelfstandig karakter en worden onderdeel van een groter netwerk, ze verworden tot puur 'bestand'. Met andere woorden: in het moderne technische handelen wordt het hele proces beheerst. Niets wordt aan het toeval overgelaten. In het traditionele technische handelen probeert men zo creatief als mogelijk is, verder te gaan met de dingen die je hebt. Het kan mee of tegenvallen. Als het meevalt, wordt dat geduid als 'genade'.

Het heideggeriaans onderscheid heb ik in de tekst van Illich ook terug kunnen lezen.

(...) diegenen, die het *Didascalicon* gedurende de volgende vier eeuwen daadwerkelijk gebruikten, lazen niet meer met de tong en het oor. Zij waren gevormd om op een nieuwe manier te lezen. (...) Voor hen was het boek niet meer een wijngaard, een tuin of gewest van een avontuurlijke pelgrimstocht. Zij benaderden het boek eerder als schatkamer, mijn, voorraadschuur, als een tekst die onderzoekbaar is (WT 101).

De metaforen die Illich hier gebruikt: mijn, voorraadschuur, roepen sterke associaties op met de netgenoemde tekst van Heidegger.

Voor Hugo en zijn generatiegenoten, is het boek nog een lange gang, aldus Illich. Het 'incipit', de welluidende en kenmerkende ingang van de tekst, is dan de hoofdingang. Wanneer iemand door bladeren in een boek een bepaalde strofe in het boek zoekt, is de waarschijnlijkheid om die te vinden niet groter dan door een willekeurige bladzijde op te slaan. Het boek van Hugo's generatie laat zich vergelijken met een partituur van een muziekstuk. Het partituur dient ervoor om de muzikanten de weg te wijzen. Uiteindelijk gaat het om de muziek zelf, net zoals het bij de meeste van Hugo's generatiegenoten ook om de hardop gelezen woorden gaat. De partituur op zichzelf is niet het belangrijkste voor de lezing.

In de heideggeriaanse karakterisering van de traditionele techniek zit nog het element van de genadegave van de natuur die de menselijke bedoeling met

het instrument uiteindelijk bewerkstelligt. In het moderne technische handelen zijn alle factoren die een rol spelen bij het bereiken van een gewenst resultaat, zozeer berekend, dat de 'genade' zich niet kan tonen. In de boekdrukkunst maar ook al in de scholastieke leescultuur zitten, met zijn index en veel overzichtelijker lay-out, al de totale beheersingsaspecten die in Heideggers terminologie als moderne techniek bestempeld moeten worden. De eerste moderne techniek in de heideggeriaanse zin van de Europese cultuurgeschiedenis manifesteert zich dus niet pas in de ronkende stoommachines van de achttiende eeuw die in de mijnbouw het bestand bestellen, maar misschien al wel in het scholastieke lezen van de twaalfde eeuw.

Lezen als tekst-mijnbouw

Het Latijnse *legere* sluit ook plukken, bundelen, oogsten of verzamelen in. Ik wil volstaan met een Nederlandse overeenkomst. In het lezen van aren, zit ook al het aspect van het verzamelen, oogsten of bundelen. Het lezen als oogsten is heerlijk. Het is een verwondering die je overkomt naar aanleiding van een tekst waar zojuist je oog overheen gegaan is. De genade gaat gelijk op met ontvankelijkheid en ruimte geven. Het laat zich niet afdwingen want dan gaat het stuk.

In de twaalfde eeuw komt in dit lezen als verzamelen verandering volgens Illich. De auteurs aan het einde van de twaalfde eeuw gingen anders met de oude boeken om. Voor hen waren de boeken niet meer voedsel voor hun eigen meditatie, maar bouw materiaal om nieuwe en eigen denkkastelen op te bouwen. De functionaliteit van de tekst treedt meer op de voorgrond.

De hedendaagse tekstmijnbouw begint met het inscannen van de teksten, het maken van hoofdstukindelingen en het samenstellen van indexen. Maar ooit gebeurde dat heel arbeidsintensief met fiches in kaartenbakken. Dwarsverbanden tussen passage en idee, tussen gezochte tekst en vindplaats: al deze dingen konden een eigen fiche krijgen. Het fichesysteem van de klassieke geletterdheid is reeds een oudere vorm van de moderne cybernetische tekstmijnbouw.

Met de index is de lezer heerser geworden over de tekst. De auteur van de boekbetrokken tekst kan weliswaar proberen te verhinderen dat de lezer meer directe toegang tot zijn tekst krijgt dan hij wil toestaan, bijvoorbeeld door het weglaten van een index. Illich heeft zelf geen index toegevoegd aan zowel *Im Weinberg des Textes* (1991), noch aan de Engelse vertaling *In the Vineyard of the Text*. (1993) en ook niet aan *ABC. The Alphabetization of the Popular Mind* (1988) en tenslotte ook niet aan *Schule ins Museum* (1984). Illich' boeken uit de jaren zeventig hebben nog wel indexen. Maar hij kan niet verhinderen dat anderen wel delen van zijn tekst gaan indexereren, door delen over te typen of voor privé of wetenschappelijk onderzoek in te scannen en in een elektronische

zoekomgeving te zetten. Heidegger heeft middels testamentaire bepalingen proberen te voorkomen dat postume uitgaven van zijn werk geïndexeerd zullen gaan worden¹⁰.

Als we de breuk die Illich lokaliseert tussen het monastieke en het scholastieke lezen gaan verstaan als een breuk tussen de traditionele techniek en moderne techniek in heideggeriaanse zin (en daar is alle aanleiding voor), dan volgt daaruit het volgende. Het kruis is reeds verschoten: het is dan onmogelijk om de breuk tussen het boekbetrokken lezen en het lezen van beeldschermteksten die ontworteld zijn en geen vaste drager meer hebben, te zien als een breuk die nog meer impact heeft. Het is dan consequenter om te zeggen dat in de twaalfde eeuw de teksttechnologie reeds het tekstbestand bedwingt. De veranderingen voor de teksttechnologie, die de cybernetica met zich meebrengt, zijn hier een variatie op, een verdieping hoogstens. Het afdwingen van de toegang tot een bepaalde tekst, tot een bepaalde passage, heeft alle kenmerken van de beheersing van de moderne techniek in de zin van Heidegger, het 'bestellen' van het tekstbestand. Dit 'bestellen' van het tekstbestand is in het technisch artefact 'internet' voor het eerst volledig technisch geïmplementeerd. Ze laat het schisma van de twaalfde eeuw beter zien.

Cybernetische schriftgeleerden

De technologische veranderingen van de laatste vijftien jaar op het gebied van de informatie en communicatie technologie (ICT) moeten niet onderschat worden. De gevolgen daarvan zijn aanzienlijk, denk alleen aan de inrichting van de studeerkamer van een tiener of aan de inbedding van ICT in het werk en de werkplek van een hedendaagse werknemer. Dat oordeel deel ik met Illich. Maar de gelatenheid die Illich ten aanzien van deze veranderingen tentoonspreidt, acht ik niet adequaat.

Met de cybernetica zijn binnenkort of nu al, alle filosofische klassiekers één groot citatenboek geworden, waar naar geloven uit valt te plukken. Dit was ook al het geval vóór de cybernetica, maar met de cybernetica zijn we ons dit pas bewust geworden. De onmiddellijke technische beschikbaarheid van de gehele filosofische bibliotheek, de mogelijkheid om willekeurig welk dwarsverband dan ook te maken, werpt je terug op de vraag: wat wil ik niet lezen, op welke hyperlinks ga ik niet meer in. Het technische gemak bij het moderne lezen heeft de keuzearbeid die verricht moet worden, zeker niet verkleind. De overvloed aan hyperlinks dwingt tot zelfbeperking en tot bezinning op je leesmethode.

Illich wil graag met zijn 'requiem' van het boekbetrokken lezen de breuk met het cybernetische lezen laten zien. Onbedoeld, zijn tekst doorlezend en doordenkend, kwam ik in de vorige paragrafen al tot de conclusie dat, als er een

breuk ligt, deze eerder in de twaalfde eeuw gevonden moet worden, wanneer het resultaatgerichte lezen zijn aanvang begint te nemen.

Illich ziet een heftige breuk door de cybernetica ten aanzien van de tijd ervoor. Hij constateert dat er iets onherstelbaar stuk aan het gaan is in de cultuur, maar nu heeft hij geen programma meer om actie te ondernemen. Het *Im Weinberg des Textes* is veel ingetogener en lijdzamer dan zijn vroegere werk. Hij maakt ons nu deelgenoot van een teloorgang waar naar zijn smaak niets meer aan te doen is. Zijn enige hoop bestaat er uit, dat zijn tekst er aan bijdraagt dat anderen het feit van de teloorgang ook zien. De humaniteit kan alleen weer een kans krijgen als de pijn van het verlies diep genoeg gevoeld wordt, een soort heideggeriaanse genadige inblik in de werkelijkheid van onze tijd.

Ik zie het probleem van de cybernetische breuk in de twintigste eeuw niet. De radicale breuk zie ik voltrekken in de twaalfde eeuw. Alles wat daarna gebeurt, is er een consequentie van, ook de zogenaamde breuk in de twintigste eeuw. Illich is in mijn interpretatie eigenlijk melancholisch ten aanzien van het monastieke lezen. Dit type lezen beschrijft hij met grotere liefde dan het scholastieke lezen, waarover hij zichzelf voorgenomen had een in memoriam te schrijven.

Wanneer Hugo leest, oogst hij; hij plukt de bessen van de regels. (...) Terwijl hij de vruchten van de perkamentbladeren plukt, vallen de *voces paginarum* uit zijn mond; als zacht murmelen indien ze voor zijn eigen oren bedoeld zijn, of *recto tono*, wanneer hij zich tot de gemeenschap der monniken richt (WT 58-59).

Het lezen vanaf de scholastiek komt er bij hem minder goed af dan het monastieke lezen. Blijkbaar (anders zou Illich zijn geliefde vorm van lezen ontkennen en ook zijn opvoeding en groeien daarin) is de opkomst van het scholastieke lezen niet zo determinerend geweest en verdrukkend tegen het monastieke lezen, dat deze laatste helemaal niet meer mogelijk is. De keuze voor het monastieke lezen is nog steeds mogelijk en sinds de cybernetica weten we dat we die nog steeds hebben. De cybernetica biedt de mogelijkheid om de keuze voor het monastieke lezen terug te vinden, het lezen dat zijn vervulling vindt in zichzelf, als een aantrekkelijke mogelijkheid tussen alle functionele en te automatiseren leesmodi.

De negatieve waardering door Ivan Illich van het cybernetische lezen lijkt dus in eerste instantie terecht, zij het achthonderd jaar te laat. Er is een nieuw element bijgekomen met de cybernetica, wier invloed op onze cultuur niet licht ingeschat moet worden. Maar het is echter niet de dramatische breuk met het verleden waar Illich bang voor is. Het netwerk van hyperlinks met toegangen tot boeken, personen, citaten en meer potentiële wijsheid, welke eerst allemaal in een paar specialisten zat, is nu deels veruitwendigd in het internet met alle databases en met alle oneindige mogelijkheden om met zoekmachines op

volledige teksten te zoeken. De wijsgerige lezers hebben nu dan wel meer toegang tot de wijsgerige bibliotheek, er is nog steeds zoets als zwoegen en zweten, er mee bezig zijn, op teksten kauwen en weer uitspugen. Het monastieke lezen, met alle cybernetische hulpmiddelen, verschijnt dan weer als een waardevol alternatief om met teksten om te gaan, in geduldige afwachting welke schatten zich gaan openbaren.

noten

* Ik wil Pieter Tijmes graag bedanken voor zijn kritische lezing en stimulans.

¹ Ivan Illich, *Im Weinberg des Textes: als das Schriftbild der Moderne entstand. Ein Kommentar zu Hugos 'Didascalicon'*, Frankfurt am Main, Luchterhand Literaturverlag, 1991.

² Ik heb dat zelf uitgebreid gedaan in het kader van mijn scriptie. Zie: Bert Bats, *Illich, ASCII en het woord. Scriptie voor Wijsbegeerte van Wetenschap, Technologie en Samenleving*, Universiteit Twente, 1998. Op het internet te vinden via <http://www.bbats.dds.nl/bestand.htm>.

³ cf. Barbara Duden, 'Ivan Illich - Jenseits von Medical Nemesis (1976) - auf der Suche nach den Weisen, in denen die Moderne das "Ich" und das "Du" entkörper't', in: *Symposion für Ivan Illich zum Abschied*, Universiteit Bremen, 2003. Op het internet te vinden via http://www.pudel.uni-bremen.de/pdf/BD_ABSCH.pdf

⁴ Gemeenschappelijke gronden (of bronnen) waar een ieder voor zijn eigen onderhoud uit kan putten.

⁵ Een samenvatting van dit boek in de vorm van een lezing die Illich op 23 september 1991 zelf gehouden heeft onder de titel 'Text and University - on the idea and history of a unique institution', is op het internet te vinden via <http://www.pudel.uni-bremen.de/pdf/TEXTANTL.pdf>. Op de website www.pudel.uni-bremen.de staan ook andere teksten van Illich en van de groep in Bremen rondom Illich.

⁶ Het beschouwen van het gebruik van het alfabet (en dus ook het lezen) als technologisch handelen dankt Illich aan de inzichten van Walter Ong. Ong heeft de vertechnisering van het woord in het schrift, uitgebreid beschreven in zijn: *Walter Ong, Orality and Literacy. The Technologizing of the Word*, Londen/New York, Routledge, 1996.

⁷ Van Jean Robert heb ik geleerd dat Ivan Illich het waarschijnlijk niet op prijs zou stellen dat zijn werk met behulp van Heidegger besproken zou worden. Voor mij echter is het heideggeriaans kader verhelderend geweest.

⁸ Het stille lezen is wellicht al bekend geweest bij een aantal vroege middeleeuwen, zoals Beda Venerabilis (672-735).

⁹ Martin Heidegger, 'Die Frage nach der Technik', in: *Die Technik und die Kehre*, Pfullingen, Neske, 1962, 5-36.

¹⁰ Geert Lovink in gesprek met Michael Heim. Geert Lovink, 'Heidegger online?', in: *Magazine Mediamatic*, 8 (1993) 1. Ook op het internet te vinden via <http://www.mediamatic.net/cwolk/view/7471>